

Kundakcı, Mustafa (2020). Kırgızlarda “Kereez” (Vasiyet) İrları Söyleme Geleneği ve Arstanbek’in “Kereez” Şiirinde Öne Çıkan Temalar, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/16, s. 67-82.

DOI: 10.46400/uygur.800414

KIRGIZLARDA “KEREZ” (VASİYET) IRLARI SÖYLEME GELENEĞİ VE ARSTANBEK’İN “KEREZ” ŞİİRİNDE ÖNE ÇIKAN TEMALAR*

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Mustafa KUNDAKCI**

Geliş Tarihi: 26.09.2020

Kabul Tarihi: 26.11.2020

Öz

Türk topluluklarında, geçmişten bugüne ölümden sonrasında bir hayat olduğuna (ahiret), ölümün bir son olmadığına dair yaygın bir inanış bulunmakla beraber, ölümün geçici de olsa bir ayrılık olduğu gerçeğinden hareketle ölüme yönelik birtakım hazırlıklar da yapılmaktadır. Bu hazırlıklar ölmesi muhtemel kişiden çok; geride kalacak insanları maddî ve manevî bakımdan rahatlatmak, bu anın duygusal etkisinden istifade ederek onları çeşitli yanlış tutum ve davranışlardan ahkoyabilecek nasihat ve tecrübeleri paylaşmak içindir.

Kırgız Türklerinde de bazı fizyolojik ve psikolojik belirtilerden hareketle öleceğini anlayan kişinin ölmeden önce yakınlarını ve dostlarını çağırarak öğüt ve vasiyetlerini söylemesi öteden beri devam eden bir gelenektir. Kırgız sözlü kültür geleneğinde “kereez aytuu” ya da “osuyat kılıu” olarak adlandırılan vasiyet söyleme geleneği, nazım ve nesir şeklinde hâlâ canlı bir şekilde muhafaza edilmektedir. Manas’tan bugüne Kırgız sözlü edebiyatında çokça kullanılan vasiyet söyleme geleneğinin en güzel örneklerinden birini de XIX. yüzyılda yaşayan Kırgızların meşhur şairi Arstanbek’in “Kereez” şiirinde görmek mümkündür. Bu çalışmada Kırgızlarda “kereez aytuu” (vasiyet söyleme) geleneğiyle birlikte, bu geleneğin en yetkin örneklerinden biri olan Kırgız zamane şairi Arstanbek’e ait “Kereez” şiirinde öne çıkan temalar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Sözlü Edebiyatı, Gelenek, Kereez, Arstanbek, Şiir.

THE TRADITION OF SAYING “KEREZ” (WILL) IRS IN THE KIRGIZ AND THE TOP THEMES IN ARSTANBEK’S ‘KEREZ’

Abstract

Although there is a common belief in Turkish communities that there is a life after death (the hereafter) and death is not an end from the past to the present, some preparations are made for death based on the fact that death is a separation, albeit temporary. These preparations are more than the person likely to die; To relieve people who will be left behind in material and spiritual terms, to share advice and experiences that can prevent them from various wrong attitudes and behaviors by taking advantage of the emotional impact of this moment.

The Turks and the Kyrgyz have a belief in the Hereafter that is related to the Islamic faith. For people, fear of death and death are feelings that do not disappear. It has long been a tradition in the Turkish and Kyrgyz societies that that they will die as a result of some physiological, biological and psychological symptoms and they sing testaments or sermons by calling relatives and friends before they die. In the Kyrgyz oral culture tradition, the tradition of saying testament which is called as “kereez aytuu” is kept alive in Kyrgyz from past to present. One of the best examples of the tradition of testament singing in the 19th century, which has been widely mentioned in Kyrgyz oral literature tradition from Manas to the present, is Arstanbek’s poem

* Bu makale 23-25 Ağustos 2019 tarihleri arasında Rize’de düzenlenen Karadeniz 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuş bildirim genişletilmiş hâlidir.

**Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: mustafakundakci@karabuk.edu.tr

Orcid:0000-0001-6092-4043

"Kereez". In this study, together with the tradition of "bidding testament" in the Kyrgyz, the themes that stand out in the poem "Times" of the Kyrgyz poet Arstanbek, one of the most competent examples of this tradition, will be emphasized.

Keywords: Kyrgyz Oral Literature, Tradition, Testament, Arstanbek, Poem.

Giriş

Toplumların varlığının esasını teşkil eden kültür, toplum hayatını belli inanç ve değerlere göre şekillendiren en önemli unsurdur. Türk topluluklarına baktığımızda ortak kültürün manevi mayası ve ruhu olan inanç ve değerler, Türk toplumlarının geçmişten bugüne yaşam biçimlerine ve dünya görüşlerine yön vermiştir (Bacaklı, 2017:1137-1149). Bu manevi değerlerden biri olan ölüm ve yok olma düşüncesi, bütün toplumlarda var olduğu gibi Türk topluluklarında da bu düşünceyi esas alan birçok anlayışı ve ortak inancı beraberinde getirmiştir. Özellikle Kırgızların ölümle ilgili inanışlarında İslami inancın tesiri çok fazla görünmekle beraber Gök Tanrı inancı ve Şamanizm'den kalma bazı alışkanlıkların da devam ettiğini görmek mümkündür. Kırgızlarda İslamiyet'in kabulüyle beraber ölümle ilgili duygu ve düşünceler, merasimler, gelenek ve görenekler İslami inanca uygun olarak değişim gösterir. Ömrün sona ermesi demek olan ölümle ilgili inanış ve uygulamalarda, Kırgızların çok zengin bir geleneksel kültüre sahip oldukları görülmektedir. Bu geleneklerden biri de 'kereez' (vasiyet) söyleme geleneğidir (Polat, 2008:177-178).

1. Kırgızlarda 'Kereez Aytuu' (Vasiyet Söyleme) Geleneği

Kırgızlarda vasiyet söylemek oldukça önemlidir. Vasiyet söylemek her insanın en temel hakkıdır. Kırgız toplumunda vasiyetini bildirmeyen kişi hemen hemen yok gibidir (Kebekova, 2001: 45). Hayatın en tabii sonucu olan ölüm gerçeği ile yüzleşen kişi ölmeden önce kendisinde birtakım fizyolojik belirtiler gördüğünde ölümün yaklaştığını anlar ve aile efradını, yakınlarını çağırarak vasiyette bulunur. Bu vasiyet söyleme geleneğine Kırgızlarda "kereez aytuu" ya da "osuyat kıluu" da denilmektedir. Kereez, kişinin ölüm karşısında çaresizliğini ve son sözlerini dile getirmek için çocuklarını ve yakınlarını çağırarak kendisinin yapmak isteyip de yapamadığı işleri, dünyanın fâniliğini ve çeşitli tavsiyeleri sıralayarak onlardan helallik dilemesidir. Kereezlerde ayrıca ölüm döşeğinde bulunan kişinin arkada bıraktığı mal varlığını kimlere paylaşılacağını açıklayacağı son söz ve arzuları da yer alır (Orozobaev, 2014: 44).

Kırgız geleneklerine göre ölüm döşeğinde yatan kişiyi dostları ve akrabaları ziyaret eder, onunla helalleşir, ölecek olan kişinin son istek ve nasihatlerini dinleyip yerine getirmeye çalışırlar. Ziyarete gelen kişiler hasta ile varsa kırgınlıkları, dargınlıkları hepsini bir kenara bırakırlar. Ölüm döşeğinde yatan kişinin söylediği vasiyetler yakınları için kutsal kabul edilir. Yerine getirmek farz mesabesinde görülür. Aynı zamanda vasiyeti yerine getirmek acılı ailenin de acısını azaltmaya bir vesiledir (Dıykanbayeva, 2016: 171). Kırgızlarda ölen kişinin vasiyetlerini yerine getirmek, ölen kişinin yakınları ve çocukları üzerindeki en büyük sorumluluklardan biri; vasiyetleri yerine getirmemek ise çok büyük bir utanç ve yüz karası olarak kabul edilir. Ölen kişiden geriye kalan son hatıra olan vasiyetleri yerine getirmek, ölen kişiye son bir vefa borcudur (Ünal, 2017: 346; Orozobaev, 2014: 44). Bu vasiyetlerde babalar çoğunlukla çocuklarının birbirleriyle iyi geçinmelerini, dayanışma içerisinde olmalarını, hangi mezara defnedileceğini, öldükten sonra arkasından Kur'an okutmalarını, hayattayken bitiremediği hayırlı bir işi varsa bu işi bitirmelerini tavsiye eder. Genelde bu gibi sorumlulukları evin büyük oğlu sahiplenir. Kırgızlarda babadan sonra evin büyük oğlu evin reisi sayılır. Evin küçük kızı varsa yine evin büyük oğluna emanet edilerek "Sizi Allah'a, küçük kızımı da size emanet ettim, onu büyütüp okutun." diye vasiyet edilir (Jumabaev, 2006: 58-59). Kırgız toplumunda vasiyet etme işi genellikle sözlü olarak belirtilmekle

birlikte bazı zamanlar vasiyetin mezar taşına yazıldığı ve yazdırıldığı da görülür (Ünal, 2017: 339-351).

Kırgız sözlü kültüründe geleneksel şiirlerin en eski türlerinden biri olan kereezler, hem nesir hem de nazım şeklinde söylenmesinin yanı sıra bazı nesir söylemlerin daha sonra akınlar tarafından nazma dönüştürüldüğü de görülmektedir (Soltonbekov, 2000: 69). Kırgız tarihine baktığımızda geçmişten günümüze canlı bir şekilde önemini devam ettiren kereez söyleme geleneği, Kırgız sözlü edebiyatında da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Manas Destanı’nda yer alan “Manas’ın kereezi” “Almambet’in kereezi”, “Kökötay Han’ın kereezi” Kırgızlarda kereez söyleme geleneğinin bilinen ilk örneklerindendir (Temur, 2010: 309). Bu kereezlerde kahramanlar; geride kalan hanımının ve çocuklarının hayatlarını nasıl düzenleyecekleri, halkının ve milletin geleceği ve düşmanlarının durumuyla ilgili vasiyetlerini dile getirirler (Yıldız, 2007: 107).

Son dönem Kırgız sözlü edebiyatına bakıldığında ise Kırgız boylarının kahramanları aynı zamanda liderleri olan “Balbay’ın kereezi”, “Ormon Han’ın kereezi”, “Borombay’ın kereezi” dikkat çekmektedir. Özellikle meşhur akınların, halkın önde gelenlerinin kereezleri halk içinde geniş yankı uyandırır ve günümüze kadar söylenir (Şengün, 2018: 152).

Kırgız sözlü edebiyatında kereez ırları ile ilgili olarak üç özellik göze çarpmaktadır: Öncelikle kereez söyleyen kişi ömrü hayatında gördüklerini, bildiklerini ve hayata dair gözlemlerini aktarır. İkinci olarak neleri elde edip neleri elde edemediğini sıralayarak yapamadığı işlerin tamamlanmasını ve kendisinden sonra devam ettirilmesini tembih eder. Son olarak ise kutsal gördüğü vatani, halkı ve yakınları ile vedalaşmasını anlatır (Obozkanov, 2006: 216). Ayrıca kereez şiirlerine baktığımızda Manas Destanı’ndan günümüze kadar genel olarak şiirlerin son satırındaki fiiller “kim bilir?”, “kim olur?” şeklinde formatlarla nesilden nesle aktarılarak eski geleneğin devam ettirildiği görülür:

<i>Kara caak ay balta</i>	Çenesi düşük ay balta
<i>Munu karmap kolgo kim ilet</i>	Bunu tutup eline kim asar
<i>Kanımdın közü cumulsa</i>	Han’ım vefat ederse
<i>Munu kapa kılbay kim bilet</i>	Bunu üzmeden kim bilir?

(Manas Destanı’ndan)

<i>Oo düynö keter okşodum</i>	Öbür dünyaya gideceğim galiba
<i>Menin tolturçu ordum kim bolot</i>	Benim yerimi dolduracak kim olur?

(Arstanbek-Kereez)

<i>Kim bilet menin sıırımdı</i>	Kim bilir benim sıırımdı
<i>Kim aytat menin ırımıdı</i>	Kim söyler benim şiirimi?

(Cenicok) (Obozkanov, 2006: 215)

2. Arstanbek Buylaş Uulu ve ‘Kereez’ (Vasiyet) Şiiri

Kırgız sözlü edebiyatında XIX. yüzyılın kültürüne, sanatına ve edebiyatına büyük katkısı olan dönemin meşhur akınlarından Arstanbek Buylaşuulu’nun şiirleri Kırgız halkının hatırasında yıllar boyu yaşayarak bugüne kadar gelir. 1824 yılında Kırgızistan’ın Narın bölgesinde İyri-Suu’da dünyaya gelen şair, 1878 yılında Isık-Köl’ün kuzeyinde Çıçkan adlı yerde 54 yaşında vefat eder (Kolbayeva, 2015: 65). Zamane edebiyatının en önde gelen

şairlerinden biri olan Arstanbek Buylaşuulu'nun 500 civarında olduğu rivayet edilen komuz bestelerinden ancak 200 kadarı günümüze ulaşır (Akmataliyev, 2002: 197). Şair, "Tar Zaman, Kereez, Sanat, Arman, Sarı Rus'un Sultan Oluşu, İnekler Öldüğünde, Hastalıktan İyileştikten Sonraki Şiir" isimli eserlerinin yanı sıra çeşitli akınlarla yaptığı atışmalarla tanınır. Ayrıca kendi eserleri dışında "Manas, Ertöştük, Kocacaş, Kökötöydün Aşı" gibi halk destanlarını dillendirerek döneme damgasını vurur ve kendisinden sonra gelen şairlere de öncülük eder (Begaliev, 1998: 28). Kırgızların meşhur akını Arstanbek'in sanatı şiirleri incelendiğinde eserlerinde halkı güldürürken düşündüren, aynı zamanda ağlatabilen çok yönlü bir özelliğe sahip vatansever bir şair olduğunu görürüz (Kapağan, 2015: 75).

Arstanbek Buylaş Uulu'nun "Kereez" şiiri, şairin ölümü öncesinde vedalaşmaya gelen dostlarına söylediği son şiir olarak dikkat çekmektedir. Şair, hayatının kısa bir otobiyografisi şeklinde söylediği bu şiirde, geçmiş hayatına bakarak yaşadıklarını analiz eder ve tecrübelerini dile getirir. Şiire gençliğinden örnekler vererek başlayan şair, sanatsal semboller ve karşılaştırmalarla ruhunun derinliklerinden gelen duygu ve düşünceleriyle yeteneğini birleştirerek öğüt niteliğindeki vasiyetlerini sıralar.

3. "Kereez" Şiirinde Öne Çıkan Temalar

Arstanbek'in "Kereez" şiirinde işlediği temalara baktığımızda en çok ölüm teması ve ona bağlı öğeler öne çıkmaktadır. Şair, eserinde şiirin bütününe sirayet eden ölüm temasının yanı sıra bu dünyanın geçiciliği, hayatın değeri, kadın ve aile, şairlik yönü, Allah ve ahiret inancı, dini duygular, tarihi ve sosyal konuları ele almıştır.

3.1. Ölüm

İnsanlık tarihi kadar eski bir konu olan ölüm ve yok oluş kaygısı, Arstanbek'in şiirinde de öne çıkan bir duygu olarak kendini göstermektedir. Şair, şiirinde ölüm duygusuyla birlikte dünyanın geçiciliğini de somut bir şekilde dile getirmiştir. Henüz ellili yaşlarda çaresiz bir hastalığa yakalanan şair; "Kereez" şiirinde kendisini anlatırken bu dünyanın kalıcı olmadığını, ömrün kısalığını, ecelden kaçmanın mümkün olmadığını, ölümden kaçan Dede Korkut'un trajik hayatını da örnek göstererek çevresindekilere nasihat eder.

<i>Bul dünüyö şum calgan,</i>	Bu dünya fâni, yalan
<i>Alladan buyruk kelgende</i>	Allah'tan emir geldiğinde
<i>Andan kaçıp kim kalgan?</i>	Ondan kaçıp kim kalmış?
<i>Korkut-Ata daanışman,</i>	Korkut Ata, düşünür,
<i>Kutulam dep ölümdön</i>	Kurtulayım deyip ölümden
<i>Tört taraptı kıdırgan,</i>	Dört tarafı hep gezmiş
<i>Sırdın boyun sıdırgan</i>	Sır'ın sahillerini gezmiş
<i>Kırdın başın kıdırgan,</i>	Dağ zirvelerinde gezmiş
<i>Andan da ayla bolbogon,</i>	Ondan da çare olmamış
<i>Akırı acal somdogon.</i>	Sonunda ecel canını almış.

(Kayıpov, 2009: 47)

Kırgızların meşhur akınlarından biri olan Arstanbek, "Kereez" şiirinde yine bu hayatın ebedî olmadığını, ölümün herkesi mutlaka bulacağını, öbür dünyaya hiçbir şeyin götürülemeyeceğini, bu kuralın değişmeyeceğini farklı motiflerle dile getirmektedir:

<i>Bul dünüyö calganda</i>	Bu dünya yalandır
<i>Ölböy tirüü kim kalar.</i>	Ölmeden diri kim kalır.

*Ayrı-ayrı col kalar,
Armanın içte mol kalar,
Ayılbagan söz kalar,
Ayrılbagan böz kalar,
Açılbagan sır kalar,
Arstanbekten ır kalar.
Asmandağı ay kalar,
Külüp-caynap kün kalar,
Ay karangı tün kalar.
Kasiyettüü köl kalar
Aa dünyö ketkende
Menin sözün kim tabar?
Komuzumdu kim çalar?
Könülümdü kim tabar?*

*Ayrı ayrı yol kalır,
Üzüntü, içinde çok kalır,
Söylenmeyen söz kalır,
Yırtılmayan bez kalır,
Açılmayan sır kalır,
Arstanbek’ten şiir kalır.
Gökteki ay kalır,
Gülüp, eğlenen güneş kalır,
Karanlık gecede ay kalır.
Kutsal bizim göl kalır
Öbür dünyaya gidince
Benim sözümü kim tutar?
Komuzumu kim çalar?
Gönlümü kim alır?*

(Obozkanov, 2006: 217; Begaliev, 1998: 47)

Kırgız şairi Arstanbek, hayatının son demlerinde yazdığı “Kereez” şiirinde, bu ölümlü dünyada çeşitli mesleklerde çalışan, o işin ustası kişilerin dahi bu dünyada bıraktıkları ile anılacağını, onların öbür dünyaya hiçbir şey götüremeyeceğini, soru-cevap yoluyla ve somut örneklerle açıklamaya çalışır:

*Oo, armanduu dünyö,
Usta ölsö ne kalar?
Çargı temir dat kalar.
Moldo ölsö ne kalar?
Tumar çiygen kat kalar.
Baatır ölsö ne kalar?
Mañdaylaşkan coo kalar.
Çeçen ölsö ne kalar?
Tañdaylaşkan doo kalar.
Akın ölsö ne kalar?
Ayılbagan söz kalar,
İrdalbagan ır kalar,
Çertilbegen küü kalar.*

*Hey, üzüntü dolu dünya,
Usta ölürse ne kalır?
Demirlerde pas kalır.
Molla ölürse ne kalır?
Muskada yazdığı hattı kalır.
Bahadır/yiğit ölürse ne kalır?
Çarpıştığı düşman kalır.
Hatip ölürse ne kalır?
Atıştığı rakibi, savunduğu davası kalır.
Şair ölürse ne kalır?
Söylenmemiş söz kalır,
İcra edilmemiş şiir kalır,
Söylenmemiş besteler kalır.*

(Aydın, 2018: 129)

“Kereez” şiirinde yer alan soru cümleleri, sözde soru yapılarıdır. Şair gerçekten cevabı kendisine meçhul sorular sorup okuyucudan cevap beklemez. Bu şiirlerde soru sormaktan maksat okuyucuyu sorunun neredeyse herkesçe bilinen cevapları üzerinde düşündürmek ya da bir vasiyet biçimi olan “Kereez” şiiri ile kendisinden sonrasında sorumluluk alması gerekenleri işaret etmektir.

Şair, “Kereez” şiirinde ölümden herkesin nasipleneceğini, kaçışın kurtuluşun mümkün olmadığını vurgular. İnsanların hoca, kahraman, genç, ihtiyar hangi vasıfla yaşarsa yaşasın öleceğini, ölümün bu konuda bir ayırım yapmadığını çeşitli benzetmelerle dile getirir:

<i>Karı, caşka karabay</i>	İhtiyar gencine bakmadan
<i>Neçendi algan bul ölüm</i>	Nicesini aldı- bu ölüm
<i>Camı curttu kırırgan</i>	Bütün yurdu dolaşıp
<i>Eşendi algan bul ölüm</i>	Şeyhi aldı- bu ölüm
<i>Gülkayırdın gülündöy</i>	Hatmi çiçeğinin çiçeği gibi
<i>Kızıl cibek türündöy</i>	Kızıl ipek şekli gibi
<i>Totu kuştun cünündöy</i>	Papağanın tüyü gibi
<i>Kızdardı algan bul ölüm</i>	Kızları aldı- bu ölüm
<i>Bayçeçekey gülündöy</i>	Çiğdemin çiçeği gibi
<i>Başayının türündöy</i>	İpek kumaşın türü gibi
<i>Baldardı algan bul ölüm</i>	Çocukları aldı- bu ölüm
<i>Ak sakalı caykalgan</i>	Ak sakalı sallanan
<i>Nuska sözdü bark algan</i>	Nasihat sözü meşhur olan
<i>Çaldardı algan bul ölüm</i>	İhtiyarları aldı- bu ölüm

(Kebekova, 1994: 12; Cihangir, 2020: 117)

Şair ölümü anlatırken geçip giden zamanın asla geri gelmeyeceğini, geçmişte yaptığın işlere pişman olmanın bir anlamı olmadığına işaret eder. Ölümü çok güçlü bir düşmana benzeterek onun herkesi yeneceğini belirtir:

<i>Kança kayrat kılşañ da</i>	Ne kadar gayret etsen de
<i>Kayrılbayt eken cıyırma caş</i>	Geri gelmezmiş yirmi yaş
...	...
<i>Ötkön işke buşman cok</i>	Geçmiş işe pişmanlık yok
<i>Ölümdön kıyın düşman cok</i>	Ölümden güçlü düşman yok
<i>Kün tegerek sabı cok</i>	Güneş yuvarlak, sapı yok
<i>Künçö cıldız tabı cok</i>	Güneş kadar yıldızın ısısı yok
<i>Caşığı caman cetken cok</i>	İyiye kötü ulaşamadı
<i>Şar akkan suuda ötkööl cok</i>	Hızlı akan suda geçit yok
<i>Küyüttüü işke buşman cok</i>	Kederli işe pişmanlık yok
<i>Ölümdön kıyın düşman cok</i>	Ölümden güçlü düşman yok

(Kebekova, 1994: 19)

Şair, ölüm karşısındaki çaresizliği dile getirirken ölen kimse ile ölüm meleği Azrail'in arasına anne, baba, hanım dâhil kimsenin giremeyeceğini ve hiç kimsenin ona yardım edemeyeceğini belirtir. İnsanın ölüm karşısındaki yapayalnız olduğunu vurgular:

<i>Tigilip acal kalgende</i>	Dikilerek ecel geldiğinde
------------------------------	---------------------------

Atka minse buttagan
Alkımından cıttagan
Kolun koyup başña
Asta-Sekin uktagan
Balamdı koyup meni al dep
Atañ turbayt araga
Ayazduu kündö aylangan
Bulutuu kündö muñaygan
Toguz ay kursak kötörgön
Toorulup emçek emizgen
Toktunun etin cegizgen
Torkodon topu kiygizgen
Kimdin uulu degizgen
Enen turbayt araga
Aydap aydap mal bergen
Alganim dep can bergen
Ayalñ tüspöyt araga

Ata binse ayaklanan
 Boğazından koklayan
 Elini koyup başına
 Yavaşça uyuyan
 Çocuğumu bırak beni al- diye
 Baban geçmez araya
 Ayazlı havada dolaşan
 Bulutlu havada üzülen
 Tokuz ay karnında taşıyan
 Toparlanıp emziren
 Koyunun etini yediren
 İpekten takke giydiren
 Kimin oğlu dedirten
 Anan geçmez aranıza
 Sürü sürü mal veren
 Aldığım diye canını verdiğin
 Hanımın giremez araya

(Kebekova, 1994: 13-14; Cihangir, 2020: 117)

3.2. Hayatın Değeri

Çocukluğu fakirlik içinde geçen Arstanbek; hayatın, zenginliğin, malın değerini iyi bilen bir şair olarak ecel geldiğinde her şeyi geride bırakacağını da iyi bilmektedir:

Başıñ barda mal döölöt,
Bar bolgonun zor döölöt.
Tiliñ barda til döölöt
Tiriçilik özü zor döölöt
Baş barda kelet tuuganiñ
Baş cazdıktan taygan soñ
Baarı kalat cıyganiñ
Köz barda kelet tuuganiñ
Köz cumulup ketken son
Körünböy kalat cıyganiñ
Ketkenden kiyin kelmek cok

Başın sağken mal zenginlik,
 Hayatta olman büyük zenginlik.
 Dilin varken dil zenginlik
 Hayat sürmek büyük zenginlik
 Başın sağken gelir akrabalar
 Baş yastıktan kaydıktan sonra
 Hepsi kalır biriktirdiklerin
 Göz varken gelir akrabalar
 Göz kapanıp gittikten sonra
 Görünmez kalır biriktirdiklerin
 Gittikten sonra gelmek yok.

(Begaliev, 1998: 47; Obozkanov, 2006: 217)

Şair; “Kereez” şiirinde yaşamın özünü, içeriğini bilen biri olarak kendi hayatında gördüklerinden, bildiklerinden, yaşadıklarından çıkardığı neticeleri yakınlarıyla paylaşır ve kendisiyle birlikte dinleyenleri de duygulandırır:

<i>Özöndün körkü tal bolot</i>	Irmağın güzelliği söğüt olur
<i>Örüştün körkü mal bolot</i>	Meraların güzelliği hayvan olur
<i>Ayaldın körkü er bolot</i>	Kadının güzelliği er olur
<i>Argımak körkü cal bolot</i>	Yürük atın güzelliği yele olur
<i>Üydün körkü kız bolot</i>	Evin güzelliği kız olur
<i>Aştın körkü tuz bolot</i>	Yemeğin güzelliği tuz olur
<i>Tirüünün körkü sıy bolot</i>	Canlının güzelliği saygı olur
<i>Ölünün körkü iy bolot</i>	Ölümün güzelliği gözyaşı olur
<i>Aylanayın el curtum menin</i>	Ey değerli halkım benim
<i>Armanım aytat kim bolot?</i>	Acılarımı söyleyecek kim olur?

(Obozkanov, 2006: 216; Begaliev, 1998: 79)

3.3. Gençlik ve İhtiyarlık

Şair “Kereez” şiirinde, hayatın gençlik ve ihtiyarlık dönemlerini karşılaştırma yöntemi ile dile getirir. Zamanın geçiciliğini, dünyanın fâniliğini somut örneklerle anlatır. Kendi ölümünün yaklaştığını bildirdiği mısralarında, kıyameti varılacak olan son yer yani ahireti ifade edecek şekilde değerlendirir:

<i>Bayrı bayrı caş çakta</i>	Eski eski gençliğimde
<i>Toktolo elek mas çakta</i>	Olgunlaşmadığım delikanlılıkta
<i>Ettüüsü elem moyundun</i>	Güçlüsü idim boyunun
<i>Eptüüsü elem oyundun</i>	Beceriklisi idim oyunun
<i>Totusu elem tokoydun</i>	Papağanı idim ormanın
<i>Ottusu elem bozoydun</i>	Ateşlisi idim gençliğin
<i>Külgünü elem torkonun</i>	Pembesi idim ince kumaşın
<i>Külügü elem corgonun</i>	En hızlısı idim rahvan atların
<i>Kukugu elem tokoydun</i>	Guguğu idim ormanın
<i>Kül çogu elem bozoydun</i>	Kül közü idim gençliğin
<i>Emi külük çobur at boldu</i>	Şimdi küheylan bayağı at oldu
<i>Kuguk ünüm cat boldu</i>	Guguk sesim yaban oldu
<i>Otum öçüp cok boldu</i>	Ateşim sönüp yok oldu
<i>Torgoy bozup boz boldu</i>	Turgay solup boz oldu
<i>Torko tozup böz boldu</i>	İnce kumaş solup bez oldu
<i>Kara sakal ak boldu</i>	Kara sakal ak oldu
<i>Oo düynö keter çak boldu</i>	Öbür dünyaya gidecek çağ oldu
<i>Emi kıl murtum ak boldu</i>	Şimdi kıl bıyığım ak oldu

Kıyamət keter çak boldu

Kıyamete gidecek çağ oldu

(Kebekova, 1994: 9)

3.4. Şairlik Gücü

Şair, eserinde kendi şairliğinden, nereleri gezdiğinden, şiirinin ne kadar sevildiğinden ve döneminde ne kadar etkili bir insan olduğundan övgüyle bahseder. Usta şair oluşundaki merhaleleri anlatırken halk tarafından tanınmaya on beş yaşlarında Andican’a gidişle başladığını, daha gençlik yıllarında “Bülbül” diye anıldığını, adından akın/ırçı (ozan) olarak söz ettirdiğini aktarır. Seyahat ettiği Kazak ve Kırgız topraklarında karşısında hiçbir şairin duramadığını söyler:

Dalaylardan bata aldım

Çoklarından dua aldım

Bülbül ırçı ataldım

Bülbül şair olarak adlandım

Kokongo barıp çasımda

Kokan’a gelip gençliğimde

Kıpçaktardın iktuusun

Kıpçakların ustasını

Ordo handın mıktısın

Han sarayının iyilerini

Birden terin ırdadım

Birer birer anlattım

Kıylaların sındadım

Bir haylisini eleştirdim

Sart Ake menen betteştım

Sart Ake ile atıştım

Komuzda küü çertiştım

Kopuzda ezgi ile kapıştım

Ancıyan, Kokon aralap

Andican Kokan’ı dolaşıp

İrçılıgım daanalap

Şairliğimi açıklayıp

Kayta keldim paanalap

Tekrar geldim sığınıp

Door sürdüm çasımda

Devir sürdüm gençliğimde

Duulap cürdüm çasımda

Hayatımı yaşadım başta

Karakoldu biyledim

Karakol’u yönettim

Kalk içinde süylödüm

Halk arasında konuştum

Men Arstanbek bolgonu

Ben Arstanbek olduğum

Akın atka kongonu

Şair adıyla anıldım

Perişte işim ondonu

Melekler işimi düzeltti

Aldıma kişi çıkpadı

Karşıma kimse çıkmadı

İrçının baarı iktadı

Ozanların tamamı saklandı

Çasımdan ırçı atıktım

Gençliğimden ozan adlandım

At üstündö katıktım

Atın üzerinde yetiştim

On beşimde belsendim

On beşimde giriştim

Oñ menen solgo tenseldim

Kuzey ve Güney Kırgızlarını dolaştım

Bet alıp ırçı çıkkan cok

Önü kesip ozan çıkmadı

(Kebekova, 1994: 15-16)

Şiirlerinde halka uyarılar yapan, halkın yaşadıklarını ve sıkıntılarını cesaretle dile getiren bir zamane şairi olan Arstanbek, sanatını halkı için kullandığını, halkın dertlerine tercüman olduğunu, kopuzunu çalıp şiirini söyleyerek halka uyarılarda bulunduğunu, bizzat kendisi şiirlerinde anlatır. Hayatını şiir söylemekle geçiren şair, sanatını icra etmeyi halka hizmet olarak gördüğünü ve şiirlerini söylerken hiç kimseden beklentisinin olmadığını belirtir:

<i>Kapır kelet degende</i>	Kâfir gelir dediğinde
<i>Zarlap ırday baştadım,</i>	Yakararak şarkı söylemeye başladım,
<i>Kündüp- tündüp kakşadım,</i>	Gece gündüz zırladım,
<i>Muñduu ünüm baspadım,</i>	Kederli sesimi kısmadım,
<i>Curt başına cakladım.</i>	Baştakilere yararlanmadım.
<i>Oo kalayık nesin aytayın,</i>	Hey halayık neyini anlatayım,
<i>Orus berdi cazañdı,</i>	Ruslar verdi cezanı,
<i>Caagin canıp Arstanbek</i>	Hiç susmadan Arstanbek
<i>Ayta berdi kazaldı.</i>	Anlatmaya devam etti gazeli

(Kebekova, 1994: 18; Cihangir, 2020:168)

3.5. Kadın ve Aile

Kırgızlarda kadın; evini çekip çevirir, derleyip toparlar, çocuk doğurup nesli devam ettirir. Kızlarına ev işlerini öğreterek gelecekte kurulacak yeni ailenin temellerinin sağlam olmasını sağlar; oğulları için gelinin en iyisini seçmeye çalışıp oğlunun ve neslinin geleceğini güvenceye alırken kendisi de edebine ve iffetine dikkat ederek giyinip, süslenip kocasının yanında yaşlanır. Kırgız kadınların yaşlandıkça kıymeti de artar. Arstanbek, bu özelliklere sahip yaşlı kadınları şu mısralarla dile getirir:

<i>Kasa eleçek zañkaygan,</i>	İnce kumaştan eleçek gösterişli,
<i>Tördü otursa mañkaygah,</i>	Başköşede otursa endamlı,
<i>Kız ökürüp kınagan,</i>	Kız büyütüp usta olan,
<i>Uul törüp ulagan,</i>	Oğul doğurup neslini devam eden,
<i>Kelin cumşap sınagan,</i>	Geline iş buyurup sınayan,
<i>Kempirdi algan – bul ölüm.</i>	İhtiyar kadını aldı- bu ölüm

(Kebekova, 1994: 12-13; Cihangir, 2020: 151)

Aile içindeki konumu, özellikleri ve görevleriyle yaşlı kadınları tarif eden Arstanbek, genç kızları anlattığı mısralarında ise güzelliği öne çıkarır. Çeşitli benzetmeler yaparak Kırgız kızlarının güzelliğini anlatır:

<i>Gulkayırdın gulundöy</i>	Hatmi çiçeğinin çiçeği gibi
<i>Kızıl cibek turundöy,</i>	Kızıl ipek şekli gibi,
<i>Totu kuştun cunundöy,</i>	Papağanın tüyü gibi,
<i>Kızdardılgan - bul ölüm.</i>	Kızları aldı- bu ölüm

(Kebekova, 1994: 12)

Şair, hanım kelimesiyle, erkeğin varlığı için canını vereceği ve evinin bereketi olarak nitelendirdiği kadının ölüm söz konusu olduğunda geri planda kalacağını hiçbir şey yapamayacağını belirtir:

Aydap – aydap mal bergen, Sürü sürü mal veren,
Alganim dep can bergen, Aldığım diye canını verdiği,
Ayalñ tüşpöyt araga, Hanımın giremez araya

(Kebekova, 1994: 14)

Bir anne olarak kadının evladını dokuz ay karnında taşıyıp doğurduğunu, besleyip büyüttüğünü ve evladının her halini kendi içinde hissettiğini dile getirmekle beraber, evlat ile annenin arasına girebilecek tek şeyin ölüm olduğunu vurgular:

Toguz ay kursak kötörgön, Dokuz ay karnında taşıyan,
Toorulup emçek emizgen, Toparlanıp emziren,
Toktunun etin cegizgen, Koyunun etini yediren,
Torkodon topu kiygizgen, İpekten takke giydiren,
Kimdin uulu degizgen, Kimin oğlu dedirten,
Eneñ turbayt araga. Anan geçmez aranıza

(Kebekova, 1994: 14)

Şair, Kereez şiirinde Azrail ile karşılaşmasında, kendisi için her şeyini feda edebileceği insanları sayar. Bu insanlar onun en yakınları olan ailesidir. Onların kendisi için yaptıklarına ve yapabileceklerine dayanarak ölüm karşısında onlardan yardım talep eder. Ancak Arstanbek, bu talebinin karşılanmayacak olduğunun farkındadır ve ölüm karşısındaki çaresizliğini bu düşüncelerle mısralarında dile getirir:

Atka minse buttagan, Ata binse ayaklanan,
Alkimiñdan cıttagan, Boğazından koklayan,
Kolun koyup başıña Elini koyup başına
Asta – sekin uktagan. Yavaşça uyuyan.
Balamdı koyup meni al- dep, Çocuğumu bırak beni al- diye,
Atañ turbayt araga. Baban geçmez araya.
Karşılaşar coo bolso, Savaşacak düşman olsa,
Kamçı salar cölögüñ, Koşturacak destekçin(direğin),
Kara özgöy doo bolso, Kötü niyetli dava olsa,
Kebiñdi koştör öbögüñ, Sözünü destekleyecek dayanağın,
İnimden murun meni al- dep, Kardeşimden önce beni al- diye,
Agañ tüşpöyt araga. Ağabeyin girmez araya

(Kebekova, 1994: 13-14)

3.6. Fakirlik Zenginlik

Arstanbek, “Kereez” şiirinde zenginlik ve fakirliği farklı açılardan değerlendirir. Fakirlik maddi varlığın azlığı ile halkın kaybettiği maddi ve manevi değerler olarak değerlendirilirken zenginlik, maddi mal varlığı dışında şairin sanatçı kişiliğinden

kaynaklanan bir bakış açısıyla da değerlendirilir. Şair, yaşlılığında söylediği mısralarda yaşamın kendisini, sağlığı ve rahatça konuşuyor olmayı büyük zenginlik olarak değerlendirir:

<i>Başıñ barda mal döölöt,</i>	Başın sağken mal devlet
<i>Bar bolgonuñ zor döölöt,</i>	Var olduğun büyük devlet
<i>Tiliñ barda til döölöt,</i>	Dilin varken dil devlet
<i>Tiriçilik özü zor döölöt.</i>	Hayatın kendi büyük devlet

(Kebekova, 1994: 10)

<i>Tiş ırısķı, til döölöt,</i>	Diş rızıktır, dil devlet
<i>Tirüülügüñ bir döölöt,</i>	Hayatta olman bir devlet

(Kebekova, 1994: 15)

Arstanbek, genel olarak birçok şiirinde olduğu gibi bu temada da vermek istediği mesajları bütün insanlık için geçerli olacak nitelikte verir. Şair burada fakir, yetim ve dullara zulüm yapılmamasını öğütler:

<i>Alabarman söz cüylöp,</i>	Aceleci konuşup,
<i>Azamat köönün ooputpa.</i>	Yiğitleri üzme.
<i>Cetimge kamçı kötörbö,</i>	Yetimlere kamçı kaldırma,
<i>Cesirdin otun öçürbö.</i>	Dulların ateşini söndürme.
<i>Calgızga kamçı kötörbö,</i>	Yalnızca kamçı kaldırma,
<i>Cardının otun öçürbö.</i>	Fakirin ateşini söndürme

(Kebekova, 1994: 13; Cihangir, 2020: 141)

3.7. Dua- Beddua

Dini hassasiyeti yüksek olan Arstanbek, şairlik yetenekleriyle övünmez bilakis yeteneklerinin Allah'ın lütfu olduğunu belirtir. Allah tarafından kendisine bahşedilen şairliğinin gelişmesinde ve halk içerisinde tanınmasında, büyüklerine olan saygısının ve ihtiyaçların ona ettiği duaların etkisi olduğunu açıklar:

<i>Dalaylardan bata aldım,</i>	Çoklarından dua aldım.
<i>Bulbul ırçı ataldım.</i>	Bülbül şair olarak adlandım

(Kebekova, 1994: 15)

Öğrencisi Soltobay'a vasiyetinde bir görev olarak ölümünün ardından sadece şiirlerini aktarmayı değil, dileyip de karşılığını alamadığı dualarını da bırakır. Sanatının ve düşüncelerinin onunla devam etmesini ister:

<i>Oo soltobay çırağım,</i>	Hey Soltobay çırağım,
<i>Äptep sözdü kuradım.</i>	Zorla sözlerimi birleştirdim.
<i>Acal cakın okşodu,</i>	Ecel yakın gibi,
<i>Aylamdı tappay turamın.</i>	Çare bulamamaktayım.
<i>Batamdı saga bereyin,</i>	Duamı sana vereyim.

(Kebekova, 1994: 21)

Şiirlerinde duadan bahseden Arstanbek, beddua da değinmiştir. Beddua konusu geniş olmamakla beraber şiirlerinde yer alan konulardandır. Beddualarını daha çok ölüm ve dünya ile ilgili konularda dile getirmiştir:

*Bul ölsö ölümü kurusun,
Çabar kamçı süyrörgö.
Can taslim bolgondo,
Çarkıñ kelbeyt süylörgö,*

Bu ölümü kurusun(kahrolsun)
Vurur kamçı sürüklemeye
Can teslim olduğunda
Çarkın gelmez konuşmaya

(Kebekova, 1994: 12; Cihangir, 2020: 104)

3.8. Tarihi Şahsiyetler

Şair, “Kereez” şiirinde dönemin tarihî ve sosyal olaylarına da yer verir. Dönemindeki olaylarla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Halkın geçmiş hayatını ve yaşadıklarını hatırlatarak ve karşılaştırarak toplumsal sorunları da ele alır:

*Ormon kanı ölgöndö
Karagaydın tanında
Elik bolgon köp bugu
Kaptap tuzdu kötörgön
Kölük bolgon köp bugu
Başka çapsa bık etpes
Ölük bolgon köp bugu*

Orman Han öldüğünde
Karagay sabahında
Elik oldu çok bugu
Her şeye dayanan
Kölük oldu çok bugu
Başına vurulsa gık demez
Ölü oldu çok bugu

(Begalieva, 1998: 83)

“Kereez” şiirinde hayatının kısa bir özetini de çıkaran şair, çevresindeki kötü niyetlileri eleştirdiğini, iyilere saygı gösterdiğini, halkın duygularına tercüman olmaya çalıştığını anlatmıştır. Şair ayrıca döneminde yaşayan meşhur ozanlarla görüşüğünü, onlarla karşı karşıya geldiğini ve hepsini yendiğini ve dönemin yöneticileri ile görüşüğünü dile getirmiştir:

*Kalktın sözün tıdadım
Karözgydü sıdadım
Curt içinde ırdadım
Curt cakşısın sıyladım
Muzooke menen mundaştım
Seyilkan menen çertiştım
Karkıranı cayladım
Kazakka barıp ırdadım
Tezek törö aldında
Zamana ırın zarladım
Ekeyden çıkkan Süyümbay
Başkanı körgön buyomday
Aytsa sözü kuyunday*

Halkın sözünü işittim
Kötü niyetlileri eleştirdim
Yurt içinde şarkı söyledim
Yurdun iyilerine saygı gösterdim
Muzooke ile dertleştım
Seyilkan ile çalgı ile atıştım
Karkıra'ya yerleştım
Kazaklara varıp şarkı söyledim
Tezek efendinin huzurunda
Zamane şiirini yakardım
Ekey'den çıkan Süyümbay
Başkanı gören eşya gibi
Söylese sözü hortum gibi

<i>Anı menen ayıttım</i>	Onun ile atıttım
<i>Ötkön kepten tartıttım</i>	Geçmiş sözden tartıttım
<i>Kantarbaydı kantardım</i>	Kaıtarbay'ı altüst ettim
<i>Kalk içinde antardım</i>	Halkın arasında devirdim
<i>Tınımseyit uruğu</i>	Tınımseyit boyu
<i>Kökötöydü körgömün</i>	Kökötöy'ü görmüştüm
<i>Körüp könül bölgömün</i>	Görüp dikkat etmiştim
<i>Soltobaydı eerçittim</i>	Soltobay'ı yanına alıp
<i>Aшта, toydo telçittim</i>	Aшта, toyda geliştirdim

(Kebekova, 1994: 17)

Arstanbek Kırgız halkından ve yöneticilerinden çok hürmet gören saygıdeğer bir şahsiyettir. Hastalandığında boy lideri Borombay başta olmak üzere Kırgızların önde gelenleri ziyaretlerine gelirler. Rivayetlere göre ölümü öncesinde Kırgızların meşhur akınlarından Çınbay ziyaretine gelip “Bülbülü nasıl kaybettik?” diye çok üzülür. Arstanbek, “Kereez” şiirinin son kısmında öğrencisi Soltonbay'a vasiyetlerde bulunur ve şairlik geleneğinin gereği olarak sanatını devam ettirmesini söyler. Şair eserinde, Soltobay başta olmak üzere bütün Kırgızlara seslenir (Begaliev, 1998: 26):

<i>Üydün baarı boş kaldı,</i>	Evin tamamı boş kaldı,
<i>Balalarım caş kaldı.</i>	Çocuklarım genç kaldı.
<i>Argımak elem arıdım,</i>	Yürük at idim yoruldu,
<i>Azamat elem karıdım.</i>	Yiğit idim yaşlandım.
<i>Kaysı birin tereyin?</i>	Hangi birini söyleyeyim?
<i>İçim tolgon ırım bar,</i>	İçim dolu şiirim var,
<i>Aytarga türlü sıırım bar.</i>	Söylense türlü sıırım var.
<i>Közüm ötsö Soltobay,</i>	Vefat edersem Soltobay,
<i>Nuska sözüm taştaba!</i>	Örnek sözlerimi bırakma!
<i>Cetkire aytkın maanisin,</i>	Çok iyi söyle anlamını,
<i>Kayran bülbül sözü dep</i>	Zavallı bülbül sözü diye
<i>Artımda elim taanısın.</i>	Benden sonraki halkım tanısın.
<i>Aytılıp kalsa kalkımda,</i>	Söylenip dursa halkımda,
<i>Arstanbek nege karısın?</i>	Arstanbek niye yaşlansın.

(Obozkanov, 2006: 217-218)

Şair, söylediği “Kereez” şiirinin halkı tarafından anlaşılması ve kabul görmesi durumunda ölümsüz bir hayata sahip olacağına inanır. Bu yüzden ölüm korkusu kadar sanat ve düşüncelerinin devam ettirilip ettirilmeyeceği endişesi şair de ağır basar. Esasında şair için vasiyetten maksat da genel anlamda bir sanatkâr için ölümsüz bir şöhrete sahip olmaktır.

Sonuç

İnsanoğlu tarih boyunca her dönemde ve toplumda kendisine korku ve endişe kaynağı olan ölüm denen bilmeceyi çözmeye çalışır. Geçmişten bugüne diğer Türk topluluklarıyla birlikte Kırgızlarda da ölümle ilgili uygulamalarda ahiretin varlığına inanıldığı için genellikle bu anlayışa uygun bir şekilde hareket edilir. Kırgız toplumunun anlayış ve inançları çerçevesinde ölümle ilgili dini geleneklerinden biri de “kereez aytuu” (vasiyet söyleme) geleneğidir. Ölüm döşeginde yatan kişiler, hayatının son demlerinde çoğunlukla istek ve nasihatlerini bildirmek için ailesini ve dostlarını çağırarak vasiyetlerini açıklarlar. Dost ve yakınları tarafından ölecek kişinin son isteklerinin yerine getirilmesini kutsal bir vazife gören Kırgız halkı ve halk şairleri, bu geleneği yüzyıllar boyunca muhafaza ederek bugüne kadar canlı bir şekilde devam ettirmektedir. XIX. yüzyıl Kırgız zamane akımının en önemli şairlerinden biri olan Arstanbek de hayatının son günlerinde bu geleneğe uygun bir biçimde söylediği “Kereez” adlı şiirinde dünyanın fâni ve aldatici bir yer olduğunu, ölümün er ya da geç her insanın başına geleceğini realist bir yaklaşımla dile getirir. Şair, bir ressam gibi hayatının özetini şiire yansıtırken yaşadıklarından da örnekler vererek öbür dünya için hayırlı işlerin yapılmasını tavsiye eder. Kendisini ziyarete gelen dost ve akrabalarına gözlem ve tecrübelerini aktararak onlara vasiyetlerde bulunur. Bu şiir sayesinde ölümsüz bir isim olarak anılmayı amaçlar.

Kaynakça

- AKMATALIYEV, Abdıldacan ve diğerleri. (2002). *Kırgız Adabiyatının Tarihi*. Bişkek.
- AYDIN, Oğuzhan. (2018). “Arstanbek Buylaşuulu’nun Şiirlerinde Öl-Ölmek Fiili ve Ölüm Gerçeğine Yaklaşımı”. *Turkish Studies*, S. 13/28, s.119-138.
- BACAKLI, Yılmaz. (2017). “Abay Kunanbayev’in “Nasihatler” Adlı Eserinde Toplumsal Eleştiri Aracı Olarak İroni”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s.1137-1149.
- BEGALİEVA, Nazgül. (1998). *Arstanbektin Ömürü Cana Çıgarmaçılığı: Monografiya*. Bişkek: Kırgız Mamlekettik İ. Arabayev Atındağı Pedagogikalık Universiteti.
- CİHANGİR, Nurşehadet. (2020). *Kırgız Şair Arstanbek Buylaşuulu’nun Şiirlerinde Muhteva*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- DIYKANBAYEVA, Mayramgül. (2016). *Kırgızlarda Atalar Kültü*. Konya: Kömen Yayınları.
- JUMABAEV, Maksat. (2006). *Kırgız Gelenek ve İnanışlarında Dini Ritüeller*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAPAĞAN, Enver. (2015). *Kırgız Şiirinde Ekim Devrimi, Devrimi Hazırlayan ve Kabul Görmesini Sağlayan Sebepler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYIPOV, Süleyman. (2009). *Folklor Üzerine Yazılar*. Bişkek: Ktmu.
- KEBEKOVA, Batıma. (1994). *Arstanbek, Adabiy Münözdömü*. Bişkek: İlim Yayınları.
- KEBEKOVA, Batıma. (2001). *Kırgız Elinin Kaada-Salt İrları*. Bişkek.
- KOLBAYEVA, Meerim. (2015). *Zamana Adabiyatının Önüğüşü*. Bişkek: Gazeta Ko.
- OBOZKANOV, Abdısalam. (2006). *Tökmölüktün Başatı, Kalıptanuu Etaptarı Cana Sinkrettuu Tabiatı*. Bişkek: Şam Basması.
- OROZOBAEV, Mayrambek. (2014). *Kırgızcadaki İslam Öncesi Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

POLAT, Kemal. (2008). *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

SOLTONBEKOV, Berlik. (2000). *Kılımdardı Karıtkan Kırgızdardın Kaada Salttarı*, Bişkek.

ŞENGÜN, Asil. (2018). "Türk ve Kırgız Edebiyatında Ağıtlar". *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, S.6, s.148-159.

TEMUR Nezir. (2010). "Kırgız Folklorunda Ritüelistik Türler". *Gazi Türkiyat Dergisi*, S.6, s.297-317.

ÜNAL, Ali. (2017). "Kırgız Türklerinde Ölüm ve Ölüm Öncesi İnanışlar". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.42, s.339-351.

YILDIZ, Naciye. (2007). *Kırgız Halk Edebiyatı I*. Ankara: Alp Yayınevi.